

DAVID E. FISHMAN

De boekensmokkelaars

Vertaald uit het Engels
door Jan van den Berg en Piet Dal

עליסאן

"קום אַרויס צו מיר
מײַן טײַער זיס לעבן . . .
קום זשע אַרויס
כ'וויל מיט דיר צוזאַמען זײַן"

Elisan

*'Kom, kom naar me toe
Mijn schat, mijn zoet, mijn oogappel...
Kom toch tevoorschijn
'k Wil met je samen zijn.'*

INHOUD

Voorwoord		13
Hoofdrospelers		19
Inleiding		25
DEEL 1	VOOR DE OORLOG	
Hoofdstuk 1	Sjmerke – Het levendige middelpunt	32
Hoofdstuk 2	De stad van het boek	44
DEEL 2	DE DUITSE BEZETTING	
Hoofdstuk 3	De eerste aanval	64
Hoofdstuk 4	Intellectuelen in de hel	79
Hoofdstuk 5	Een vrijplaats voor boeken en mensen	98
	<i>Een gered pronkstuk: Het Register van de Gaon-synagoge in Vilnius</i>	117
Hoofdstuk 6	Medeplichtigen of redders?	123
Hoofdstuk 7	De nazi, de bard en de leraar	134
Hoofdstuk 8	Ponary voor boeken	146
Hoofdstuk 9	De papierbrigade	161
Hoofdstuk 10	De kunst van het boeken smokkelen	175
	<i>Een gered pronkstuk: Het dagboek van Herzl</i>	191
Hoofdstuk 11	Het boek en het zwaard	197

Hoofdstuk 12	Curatoren en wetenschappers onder dwang	213
Hoofdstuk 13	Van het getto naar de bossen	232
Hoofdstuk 14	De dood in Estland	252
Hoofdstuk 15	Een wonder uit Moskou	266
DEEL 3	NA DE OORLOG	
Hoofdstuk 16	Van onder de grond	276
Hoofdstuk 17	Een uniek museum	290
	<i>Een gered pronkstuk: Brieven van Sjolem Alejchem</i>	306
Hoofdstuk 18	Moeizaam leven onder de Sovjets	312
Hoofdstuk 19	Tranen in New York	329
Hoofdstuk 20	Het besluit om te vertrekken	344
Hoofdstuk 21	De kunst van het – wederom – boeken smokkelen	359
Hoofdstuk 22	Rachela's keus	371
Hoofdstuk 23	De Duitse vondst	381
Hoofdstuk 24	Verplichtingen bij het afscheid	400
	<i>Een gered pronkstuk: De buste van Tolstoj en andere Russen</i>	411
Hoofdstuk 25	Omwervingen: Polen en Praag	416
Hoofdstuk 26	Parijs	427
Hoofdstuk 27	Terugkeer uit Offenbach of de profetie van Kalmanovicz	444

DEEL 4	VAN ONTBINDING NAAR REDDING	
Hoofdstuk 28	De route naar ontbinding	460
Hoofdstuk 29	Latere levens	473
Hoofdstuk 30	Veertig jaar in de wildernis	484
Hoofdstuk 31	Graankorrels	492
Dankbetuiging		509
Verklarende woordenlijst		515
Bibliografie		519
Noten		536

Voorwoord

De meesten van ons zijn zich ervan bewust dat de Holocaust de grootste volkerenmoord uit de geschiedenis is. We hebben de beelden uit de concentratiekampen en van de stapels lijken gezien. Slechts weinigen van ons zullen de Holocaust beschouwen als een daad van culturele plundering en vernietiging. De nazi's probeerden niet alleen de Joden te vermoorden, maar ook hun cultuur weg te vagen. Ze stuurden miljoenen Joodse boeken, manuscripten en kunstwerken naar verbrandingsovens en vuilstortplaatsen. Bovendien brachten ze honderdduizenden cultuurschatten naar gespecialiseerde bibliotheken en instellingen in Duitsland, zodat ze het ras konden bestuderen dat ze wilden uitroeien.

Dit boek vertelt het verhaal van een groep getto-bewoners die verzet bood, die niet toestond dat hun cultuur werd vertrapt en verbrand. Het is een kroniek van de gevaarlijke operatie die in Vilnius – het 'Jeruzalem van Litouwen' – werd uitgevoerd, door dichters die partizaan waren geworden en door wetenschappers die smokkelaars waren geworden. De redders namen het op tegen dr. Johannes Pohl, een nazi-'expert' op het gebied van de

Joden, die door het Duitse plunderagentschap Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg op pad werd gestuurd om de afvoer en vernietiging van de grote verzamelingen Joodse boeken in Vilnius te organiseren.

De Duitsers zetten veertig gettobewoners als dwangarbeiders in om de materialen te sorteren, te selecteren, in te pakken en te transporteren. Gedurende achttien zenuwslopende maanden verstopten de leden van deze groep dwangarbeiders – die de bijnaam ‘de papierbrigade’ had – boeken op hun lichaam en smokkelden ze langs Duitse wachtposten. Als ze zouden worden betrapt, werden ze door een vuurpeloton doodgeschoten in Ponary, de executieplaats net buiten Vilnius.

Na de bevrijding van Vilnius groeven de overlevende leden van de ‘papierbrigade’ de verborgen cultuurschatten op, uit bunkers en verstoptplaatsen. Al snel beseften ze echter dat de Sovjetautoriteiten die over Vilnius heersten net zo vijandig waren jegens de Joodse cultuur als de nazi’s. Ze moesten de schatten opnieuw redden en ze uit de Sovjet-Unie zien te krijgen. Het smokkelen van boeken en papieren over de grens tussen de Sovjet-Unie en Polen bleek net zo gevaarlijk als wat ze in het getto hadden gedaan.

Dit boek vertelt het verhaal van mannen en vrouwen die een niet-aflatende toewijding aan lite-

ratuur en kunst tentoonspreidden en die bereid waren hun leven daarvoor op het spel te zetten. Mannelijke en vrouwelijke intellectuelen verzetten zich tegen twee van de meest moorddadige regimes uit de geschiedenis.

Ik heb de vrijheid genomen om de gevoelens en gedachten van de hoofdrolspelers op verschillende momenten te bedenken, maar de dingen die ze hebben gedaan, zijn niet bedacht – die zijn gebaseerd op uitgebreid onderzoek en documentatie. Ik noem de stad waar de gebeurtenissen zich afspeelden ‘Vilnius’; Joden noemen deze stad ‘Vilna’ en Polen ‘Wilno’.

In *De boekensmokkelaars* staat een persoonlijk verhaal centraal: een verhaal over mensen. Sta me toe dat ik één persoonlijk verhaal vertel. Een paar jaar geleden gaf ik een lezing over het getto in Vilnius en noemde ik de moed van de ‘papierbrigade’ in het voorbijgaan. Na afloop van het programma kwam een oudere man met een rollator naar me toe en zei: ‘Weet u, ik heb een paar maanden in die brigade gewerkt. Ik heb zelf behoorlijk wat boeken en papieren langs de Duitse wachtposten gesmokkeld.’ Ik was stomverbaasd. Ik had niet gedacht dat er in 2012 nog helden van de ‘papierbrigade’ in leven zouden zijn. Toen hij veel van mijn vragen beantwoordde, concludeerde ik dat hij inderdaad lid was geweest van die groep.

De 93-jarige Michael Menkin woont nu in een zorginstelling in New Jersey. Hij is een zachtaardige, elegante man, een gepensioneerde handelaar in juwelen en edelstenen die bescheiden is over zijn succesvolle zakelijke carrière. Hij geniet van de dagelijkse pleziertjes die het leven hem biedt: het gezelschap van zijn zoon, dochter, zes kleinkinderen en veel vrienden en bewonderaars. Menkin is een trouwe supporter van de staat Israël en herinnert zich trots dat Menachem Begin – de toenmalige jonge leider van de revisionistische zionisten in Polen en later de zesde minister-president van Israël – in zijn ouderlijk huis in Vilnius had geslapen. Michael was ook een van de oprichters van het United States Holocaust Memorial Museum in Washington D.C.

Toentertijd was hij echter een lange, slungelige achttienjarige inwoner van het getto in Vilnius. De Duitsers gaven hem de opdracht om kisten met boeken naar vrachtwagens te sjouwen – de meeste van die boeken waren bestemd voor verbrandingsovens en papierfabrieken, en sommige voor transport naar Duitsland. De dichter Sjmerke Kaczerginski nam hem onder zijn hoede en leerde hem de kunst van het boeken smokkelen.

Michaels betrokkenheid bij het redden van boeken is een van zijn weinige gelukkige herinneringen aan de jaren in het getto. Zijn moeder, twee

zusters en een broer werden in Ponary geëxecuteerd. 'We wisten allemaal zeker dat we binnenkort zouden worden vermoord. Waarom zouden we dan niet iets goeds doen en een paar schatten redden? Ik weet de titels niet meer van de boeken en manuscripten die ik heb 'gestolen', maar vaak denk ik 's nachts in bed: *Wie weet? Misschien heb ik wel iets belangrijks gered.*'

Dat heeft hij zeker gedaan. Hij heeft zijn en onze menselijkheid gered.